

ΠΕΡΙ ΜΟΝΗΣ ΟΣΙΟΥ ΛΟΥΚΑ ΝΕΩΤΕΡΑ

(ΠΙΝ. 7-10)

Α'

Σὲ μία πρόσφατη ἐργασία¹ προσπάθησα νὰ διαφωτίσω μιὰ οὐσιαστικὴ ἀλλὰ σκοτεινὴ πλευρὰ τῆς ἱστορίας τῆς Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ παρουσιάζοντας καὶ ἐρμηνεύοντας ἀνέκδοτες ἢ γνωστὲς μαρτυρίες ἀπὸ τὸν ζωγραφικὸ διάκοσμο μέσα στὸ ἴδιο τὸ μνημεῖο ταιριασμένες μὲ ἀνεκμετάλλευτες πληροφορίες ποὺ παρέχουν ἡ Ἀκολουθία τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ ὁσίου καθὼς καὶ οἱ κανόνες τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, κείμενα δημοσιευμένα ἀπὸ τὸν Γ. Κρέμο².

Τὰ συμπεράσματα, ποὺ μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὅτι δὲν βασίζονται σὲ εἰκασίες ἢ σὲ ἔμμεσες μαρτυρίες, διατυπωμένα μὲ ὅλες τὶς ἀπαιτούμενες σὲ ὀρισμένα σημεῖα ἐπιφυλάξεις, μποροῦν νὰ συνοψισθοῦν στὰ ἀκόλουθα. Ὁ κτήτωρ τῆς μεγάλης νεώτερης ἐκκλησίας τοῦ ὁσίου Λουκᾶ δὲν εἶναι αὐτοκράτορας, γιατί δὲν ὑπάρχει καμιὰ αὐθεντικὴ μνεία, ἀλλὰ πρέπει νὰ εἶναι ἓνας μοναχός, αὐτὸς ποὺ παριστάνεται σὲ μιὰ τοιχογραφία τοῦ 11ου αἰώνα νὰ προσφέρει τὸν νέο μεγάλο ναὸ στὸν ὅσιο Λουκᾶ (πίν. 7). Ἡ τοιχογραφία βρίσκεται στὸ ΒΑ παρεκκλήσιο, ποὺ συνέχεται μὲ τὸν τάφο τοῦ ὁσίου. Ἡ ταυτότητα τοῦ μοναχοῦ-κτήτορος — ἡ ἐπιγραφή εἶναι σβησμένη — μπορεῖ νὰ συναχθῆ ἀπὸ τὸν συνδυασμὸ πληροφοριῶν διαφορετικῆς προέλευσης, δηλ. κειμένων καὶ εἰκόνων. Ἀπὸ τὰ κείμενα, ἡ Ἀκολουθία τῆς ἀνακομιδῆς τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Λουκᾶ μᾶς πληροφορεῖ θετικὰ ὅτι ὁ ἡγούμενος Φιλόθεος ἐφρόντισε τὴν ἀνακομιδῆ³. Ὁ ἴδιος Φιλόθεος παριστάνεται δυὸ φορές στὴν κρύπτη. Στὴ μιὰ παράσταση, σ' αὐτὴν ποὺ εἶναι στὸ φουρνικὸ ἐπάνω ἀπὸ τὸν ΝΑ τάφο, μαζὶ μὲ τὸν ὅσιο

---

1. Μ. CHATZIDAKIS, À propos de la date et du fondateur de Saint-Luc, Cahiers Archéologiques 20 (1969) 127-150 (=M. CHATZIDAKIS, Studies in Byzantine Art and Archaeology, Λονδίνο 1972, σ. XII, 127-150).

2. Γ. ΚΡΕΜΟΥ, Φωκικά, Προσκνητάριον τῆς ἐν τῇ Φωκίδι Μονῆς τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ, τ. Α', Ἀθήνα 1874, σ. 3-25 καὶ 65-70, ἡ Ἀκολουθία τῆς Κοιμήσεως, καὶ 71-132 ἡ Ἀκολουθία τῆς Ἀνακομιδῆς.

3. ΚΡΕΜΟΣ, Α', σ. 99, 100 καὶ 130. Βλ. παρακάτω, στὸ μέρος Γ', τὰ κείμενα.

Λουκᾶ καὶ ἄλλους δύο ἡγουμένους, εἶναι ἐπώνυμος (πίν. 8). Ἡ ἀναμφισβήτητη προσωπογραφικὴ ὁμοιότητα ἐπιτρέπει νὰ τὸν ταυτίσωμε καὶ στὴν ἄλλη παράστασι, στὴν ὁμαδικὴν προσωπογραφίαν τῶν ἡγουμένων—στὴν εἴσοδο τῆς κρύπτου—ὅπου εἶναι καὶ πάλι ὁ τρίτος στὴν σειράν ἡγούμενος, ἀλλὰ, ὅπως καὶ ἄλλοι οἱ ἄλλοι παριστανόμενοι ἡγούμενοι καὶ μοναχοί, εἶναι ἐδῶ ἄνώνυμος¹. Ἡ ἴδια ὁμοιότητα ἐπιτρέπει, τέλος, ν' ἀναγνωρίσωμε τὸν Φιλόθεο καὶ στὴν παράστασιν τοῦ κτήτορος, δηλ. τοῦ ἀνώνυμου μοναχοῦ ποῦ προσφέρει τὴν ἐκκλησίαν, στὸ ΒΑ παρεκκλήσιον τοῦ ναοῦ (πίν. 7). Καὶ στίς τρεῖς περιπτώσεις τὰ προσωπογραφικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι πολὺ καθαρά: ὑψηλὸ στρογγυλὸ μέτωπο, κρανίον ἐξογκωμένον πρὸς τὰ πίσω, μαλλιά κοντὰ ποῦ ἔρχονται πρὸς τὰ ἔμπροσθεν, πρόσωπον λεπτὸ, μὲ μακρὸν διχαλωτὸ γένιον—ἀναγάλας δξυδιχαλογένης—μὲ ἥθος καλωσυνάτο καὶ ὄμους πεσμένους. Θὰ λέγαμε ὅτι μέσα στίς ἑκατοντάδες προσωπογραφικὰς παραστάσεις ἁγίων—ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίαις—ἡ πιὸν χαρακτηριστικὴ καὶ ἀνεπανάληπτη μορφή, μέσα στὸν Ὁσιο Λουκᾶ, εἶναι τοῦ ἡγουμένου Φιλόθεου.

Ἡ παράστασις τοῦ ἡγουμένου Φιλόθεου ὡς κτήτορος σὲ συνδυασμὸν μὲ τὴν πληροφορίαν ὅτι αὐτὸς ὀργάνωσε τὴν ἀνακομιδὴν τῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου Λουκᾶ ἀπὸ τὸν ἀρχικὸν τάφον, κάτω στὴν κρύπτου—«πρότερον ἐν γῆ τεθαμμένον»—στὸν νέον, ἐπάνω, μέσα στὸν καινούριον ναὸν—«ναὸν σεπτῶς ἐν καινῷ»—ὁδήγησε στὴν σκέψιν ὅτι ἡ ἀνέγερσις τοῦ νέου μεγάλου ναοῦ συνδυάζεται μὲ τὴν ἀνακομιδὴν, δηλ. ὅτι ὁ ἰδεολογικὸς-λατρευτικὸς σκοπὸς γιὰ τὸν ὁποῖον κτίσθηκε ὁ νέος ναὸς ἦταν νὰ στεγάσῃ τὸν τάφον-λειψανοθήκην, τὸν «κινδόν» τάφον τοῦ ὁσίου, προσκύνημα ἤδη περίφημον γιὰ τὴν θαυματουργίαν του. Τὴν τεράστιαν σημασίαν τῆς ἀνακομιδῆς γιὰ τὴν ἱστορίαν τῆς Μονῆς ὑπογραμμίζει τὸ γεγονός ὅτι πανηγυρίζεται ἕως σήμερον μὲ ἰδιαιτέραν ἀκολουθίαν στίς 3 Μαΐου καὶ ὅτι ἡ ἐορτὴ αὕτη θεωρεῖται ἐξ ἴσου σημαντικὴ μὲ τὴν κοίμησιν τοῦ ὁσίου στίς 7 Φεβρουαρίου.

Ἄν ὁ συλλογισμὸς εἶναι σωστός, ὁ χρόνος ποῦ συντελέσθηκε ἡ ἀνακομιδὴ ἐνδιαφέρει ἀμέσως τὴν ἱστορίαν τοῦ μνημείου, γιὰ τὴν προϋποθέτει ὅτι ὁ ναὸς μόλις εἶχε κτισθῆ. Ἐνδείξεις γιὰ τὴν ἀκριβῆ χρονίαν τῆς ἀνακομιδῆς παρέχει καὶ πάλι ἡ ἀκολουθία: πρέπει νὰ ἔγινε στίς 3 Μαΐου τὴν ἡμέραν τῆς Ἀναλήψεως².

Ἡ ἐναγὸς ὑπολογισμὸς κατὰ τοὺς χρονολογικοὺς πίνακας τοῦ Grumel ἀποδίδει

1. M. CHATZIDAKIS, ἔ.ἀ. εἰκ. 16.

2. ΚΡΕΜΟΣ, τ.Α', σ. 102-103, μνημονεύονται οἱ ἄλλοι ἅγιοι τῆς ἡμέρας κατὰ τὸ Μηναιῶν: «τῷ αὐτῷ μηνὶ γ' ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Λουκᾶ... τῶν ἁγίων Τιμοθέου καὶ Μαύρας... Οἰκουμένου ἐπισκόπου Τρίκκης... τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Πέτρου... οἱ ἅγιοι κζ' μάρτυρες πυρὶ τελειοῦνται,— τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ συνέδραμε ἡ ἐν τῷ κυρίῳ Πάσχᾳ ἀνάληψις τοῦ δεσπότη Χριστοῦ». Ἡ ἴδια ἀκριβὴς διατύπωσις καὶ στὸν κώδικα τοῦ Ἀγίου Στεφάνου (βλ. παρακάτω σ. 311).

ὅτι μέσα στὸν 11ο αἰώνα, ἡ Ἀνάληψις ἔπεσε στὶς 3 Μαΐου μόνο τὰ ἔτη 1011, 1022, 1095. Ἐπειδὴ στὸν κανόνα μετὴν ἀκροστιχίδα: *Μέλπω γεραίρων τὸν νέον Λουκᾶν Πέτρος*, ἀναφέρεται ἡ ἐπίκληση στὴν Παναγία «τὰς σκυθικὰς χαλίνωσον ἐπιδρομὰς» (Κρέμος, Α', 137) προτιμήσαμε τὸ 1011, τὸ ἔτος δηλ. ποὺ προηγεῖται τῆς ὀριστικῆς καταστροφῆς τοῦ βουλγαρικοῦ κράτους (1018), καὶ ποὺ ταιριάζει καλύτερα μετὰ ὅλα τὰ τεχνολογικὰ στοιχεῖα τοῦ κτηρίου καὶ τῆς διακόσμησης.

Τὸ σύνολο τῶν νέων αὐτῶν πληροφοριῶν, ποὺ στηρίζονται μόνο σὲ συνδυασμένες μαρτυρίες τῶν λειτουργικῶν κειμένων καὶ τοῦ βίου τοῦ ἁγίου, καθὼς καὶ τοῦ ἴδιου τοῦ μνημείου, νομίζω ὅτι μπορεῖ νὰ ἀποτελέσῃ ἓνα γενικὸ πλαίσιο μᾶλλον στερεό, μετὰ στενὴ ἀλληλεξάρτηση στὴ δομὴ του, ποὺ παρέχει μιὰ λογικὴ ἐρμηνεῖα στὴ διαδικασία διαμόρφωσης καὶ στὶς οἰκοδομικὲς φάσεις τῆς μονῆς ποὺ εἶναι, νομίζω, οἱ ἀκόλουθοι: Πρὶν ἀπὸ τὸ 953 — ἔτος θανάτου τοῦ ὁσίου — κτίστηκε πρῶτα ἡ σχετικὰ μικρὴ ἐκκλησία τῆς ἁγίας Βαρβάρας — τὴν ὥρα τῆς Παναγίας — ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ὄσιο Λουκᾶ, μετὰ τὴ συνδρομὴ τοῦ Στρατηγοῦ τῆς Ἑλλάδος Κρηνίτη, ποὺ ἔδρευε στὴ Θήβα¹. Περὶ τὸ 955 κτίστηκε ἀπὸ τοὺς μαθητὲς του ἓνας μικρὸς «εὐκτήριος οἶκος» γύρω ἀπὸ τὸν τάφο τοῦ ὁσίου, ποὺ ἦταν μέσα στὸ κελὶ ὅπου πέθανε. Περὶ τὸ 1011 τελειώνει τὸ κτίσιμο — ὄχι ἡ διακόσμηση — τοῦ νέου μεγάλου ναοῦ ποὺ ἀνεγείρεται στὴ θέση τοῦ μικροῦ «εὐκτηρίου», γιὰ νὰ στεγάσῃ σὲ εἰδικὰ διαμορφωμένο γι' αὐτὸ τὸ σκοπὸ χῶρο καὶ σὲ περίτεχνη μνημειακὴ «θήκη» τὸ θαυματουργὸ λείψανο τοῦ Ὀσίου. Ὅταν γίνεταί, τὴ χρονιὰ αὐτῆ, ἡ ἀνακομιδὴ τοῦ λειψάνου στὸν νέο ναό, ὁ κενὸς πλέον ἀρχικὸς τάφος παραμένει στὴν ἀρχικὴ θέση του, ποὺ περιλαμβάνεται στὴ νέα Κρύπτη, ἡ ὁποία ἀποκτᾶ, ὅπως ὅλες οἱ κρύπτες τῆς ἐποχῆς, καθαρὰ κοιμητηριακὸ χαρακτήρα. Μετὰ τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς ὁ νέος μεγάλος ναὸς παίρνει τὸ νόημα τοῦ «μαρτυρίου» καὶ καθιερῶνεται ὡς κατ' ἐξοχίαν «προσκύνημα»,

1. Τὴν προτεραιότητα τῆς ἐκκλησίας τῆς Παναγίας ὑποστηρίζει βásiμα ὁ κ. Β. Στίκας, βλ. Τὸ οἰκοδομικὸν χρονικὸν τῆς Μονῆς Ὀσίου Λουκᾶ Φωκίδος ὑπὸ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΣΤΙΚΑ, ἀρχιτέκτονος διπλωματούχου Ε. Μ. Πολυτεχνείου, Δρος τοῦ Πανεπιστημίου τῶν Παρισίων, ἐν Ἀθήναις 1970, (Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας ἀρ. 65), εἰδικὰ στὶς σελ. 147-173. Ἡ ἀποψη αὐτῆ εἶχε ὑποστηριχθῆ ἀπὸ τὸν Γ. Κρέμο (τ. Β' σ. 201), ἀλλὰ οἱ SHULZ-BARNESLEY δὲν τὴν εἶχαν δεχθῆ καὶ ἡ γνώμη τους εἶχε ἐπικρατήσει. Πρὶν ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ βιβλίου αὐτοῦ, ἡ ἀποψη τοῦ κ. Στίκα εἶχε γίνῃ γνωστὴ ἀπὸ τὸ «Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας, ἐπιμελεῖα Α. ΟΡΑΝΔΟΥ», Ἀθήναι 1965, σ. 169, καὶ εἶχε γίνῃ γενικὰ δεκτὴ. Βλ. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, Βυζαντινὰ σταυροθόλια, Ἀθήναι 1965, σ. 8-9. ΣΑΤΖΙΔΑΚΗΣ, ἔ.ά., σ. 28, καὶ Propyläen Kunstgeschichte, τ. III, (1968), σ. 226 κ.έ. Πρβ. Α. ΦΙΛΙΠΠΙΔΟΥ - ΜΠΟΥΡΑΣ, Ἐνας μεσοβυζαντινὸς τροῦλλος ἀπὸ τὸ μοναστήρι τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ, Ἀρχιτεκτονικὰ θέματα, 5/1971, σ. 156-168. Α. GRABAR, La décoration architecturale de l'église de la Vierge à Saint-Luc en Phocide et les débuts des influences islamiques sur l'art byzantin de Grèce, Comptes Rendus Acad. Inscr., 1971, σ. 15-16.

καὶ ὁ χαρακτήρας αὐτὸς θὰ ἐπηρέαση τόσο τὴν ἀρχιτεκτονικὴ διάταξιν τῶν ἐσωτερικῶν χώρων ὅσο καὶ τὴν ἐπιλογήν τοῦ εἰκονογραφικοῦ προγράμματος, τῆς διακόσμησης μὲ ψηφιδωτὰ καὶ τοιχογραφίας τοῦ ναοῦ, τῶν παρεκκλησιῶν καθὼς καὶ τῆς Κρύπτης, μέσα στὸν 11ο αἰῶνα.

Ἡ χρονολογικὴ αὐτὴ διαδοχὴ στὴν κτηριακὴ ἱστορία τῆς Μονῆς ἀνταποκρίνεται στὴν ὀργανικὴ τῆς ἀνάπτυξιν ἀπὸ ἀπλὸ ἡσυχαστήριον ὀλίγων ἀγράμματος μοναχῶν, σὲ ἐνδιαίτημα καὶ μελῶν τῆς ἐπαρχιακῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἔπειτα σὲ μεγάλο προσκύνημα καὶ θαυματουργικὸν θεραπευτήριον τῆς Ἑλλάδος, ὅπως συνάγεται ἀπὸ τὰ κείμενα καὶ ἀπὸ τὶς παράλληλες μνημειακὰς μαρτυρίες. Ἐὰν παραδεχθῆ κανεὶς αὐτὴ τὴν ἐξέλιξιν, μπορεῖ νὰ προχωρήσῃ στὴν ἐπίλυση μιᾶς σειρᾶς προβλημάτων, χρονολογικῶν καὶ ἄλλων, σχετικῶν μὲ τὴν διευθέτησιν καὶ τὴν διακόσμησην τοῦ ναοῦ, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν ἱστορίαν τῆς μονῆς. Ἀπὸ εὐρύτερη σκοπιὰ, μπαίνουν κατὰ νέον τρόπο γενικότερα προβλήματα τῆς βυζαντινῆς τέχνης τοῦ 10οῦ καὶ 11οῦ αἰῶνα. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἐθίξαμε ἤδη στὴν ἐργασία μας, ἀλλὰ εἶναι αὐτονόητον ὅτι ἐπιδέχονται καὶ ἐπανορθώσεις καὶ βελτιώσεις καί, προπάντων, ἐπεκτάσεις.

Β'

Ὁ κ. Ε. Στίκας στὸ βιβλίον τοῦ πού ἀναφέραμε παραπάνω (βλ. σ. 300, σμ. 1), ὑποστηρίζει ὅτι τὸ καθολικὸ τὸ ἀφιερωμένον στὸν ὅσιον Λουκά εἶναι κτίσμα τοῦ Κωνσταντίνου τοῦ Μονομάχου, στηριζόμενος μόνον σὲ δύο ταυτόσημες μνεῖες τῆς μονῆς ἀπὸ τὸν ἰταλὸ περιηγητὴ Κυριάκον Ἀγκωνίτη. Τὶς μνεῖες αὐτὲς τὶς εἶχε ἐπισημάνει πρὶν ἀπὸ τριάντα ὀκτὼ χρόνια ὁ Νίκος Α. Βέης καὶ τὶς εἶχε ὑπομνηματίσει μὲ τὴν γνωστὴν του ἐπιστημονικὴ ἀκριβολογίαν καὶ βιβλιογραφικὴ ἐνημερότητα¹, καὶ ἀπὸ τότε δὲν εἶχαν περάσει ἀπαρατήρητες. Σύμφωνα μὲ τὰ σημειώματα αὐτὰ, τὸ ἕνα ἰδιόχειρον, τὸ ἄλλο τυπωμένον, ὁ Κυριάκος, ὅταν τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1436 ἐπισκέφθηκε τὴν μονὴν ἀντέγραψε ἐκεῖ ἀπὸ παλαιὸν κώδικα μικρὸν κείμενον γιὰ τὴν Σύναξιν τῶν Ἀποστόλων. Στὸ τέλος τοῦ αὐτοῦ γραφοῦ ἀντιγράφου (στὴν Κρατικὴν Βιβλιοθήκην Βερολίνου Ms Graec. Quart. 89, φ. 22β) ὁ Κυριάκος προσθέτει μὲ μικρότερα γράμματα «ἔγραψα εγὼ C. A. apud nobilissimam Lucae Monachi aedem / aeditam a Monomacho

1. Ν.Α. ΒΕΗΣ (Bees), Ἡ μονὴ τοῦ Ὁσίου Λουκά τοῦ Στειριώτου καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότης τῆς Παναγίας τῆς Ναυπακτιωτίσσης, ὁ Ἰωάννης Ἀπόκρυκος καὶ Κυριάκος ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ΒΝJ 11, 1935 (= Πρακτικὰ Χριστ. Ἀρχαιολ. Ἐταιρείας, ἔτους 1934-35, σ. 179-192 δ), εἰδικὰ στίς σσ. 192-192δ. Φωτογραφία τῆς χειρόγραφης περικοπῆς στὸν ΒΕΗΣ, σ. 192α καὶ στὸν ΣΤΙΚΑ, εἰκ. 1.

Imp in Phocide prope Delphos ad XX mil / ad quam veni V. K. aprile et ea excaepi ex antiquissimo prefatae ecclesiae libro¹. Ἀντίστοιχο σημείωμα τυπώθηκε σὲ συναγωγή ἐπιγραφῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ τοῦ Κυριάκου τοῦ 1747 «...ad nobilissimam Lucae Monachi aedem adveni in Phocide iuxta Daulidem ad VIII mil editam sub oppido Stiri a Monomacho Imp. optimo...»².

Στις δύο αὐτὲς μνεῖες ἀναφέρεται ὁ Μονομάχος ὡς κτήτωρ τῆς Μονῆς, χωρὶς νὰ καθορίζεται ἡ πηγὴ τῆς πληροφορίας. Ὁ ἀείμνηστος Βέης συμπέρανε ὅτι «δὲν ἀποκλείεται ἐκ γραπτῶν πηγῶν νὰ ἤντησεν αὐτὴν ὁ ζητητικὸς Ἰταλός»³. Ἐπίσης δὲν ἀποκλείεται νὰ εἶχε τὴν πληροφορία ἀπὸ προφορικὲς διηγήσεις τῶν μοναχῶν, δηλαδὴ νὰ μεταφέρῃ ἐδῶ ὁ Κυριάκος προφορικὴ παράδοση, ἀνάλογη μὲ τὴν μεταγενέστερη, ποὺ ἀπέδιδε τὸ μοναστήρι στὸν αὐτοκράτορα Ρωμανό. Ὅπως δὲν ἀποκλείει νὰ ἔδειξε ἐνδιαφέρον καὶ νὰ βοήθησε τὴ μονὴ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος (1042-1054), καὶ τῆς βοήθειας αὐτῆς νὰ εἶναι ἀπόηχος ἡ μνεῖα τοῦ Κυριάκου, ἀλλὰ μαρτυρία συγκεκριμένη πάντως δὲν ὑπάρχει⁴. Τὴ στιγμὴ ὅμως αὐτὴ ἐνδιαφέρει νὰ τονιστῇ ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Κυριάκου δὲν φαίνεται νὰ ἀφορᾷ στὴν ἀνεγερσὴ εἰδικὰ τοῦ νέου καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά, ἀλλὰ γενικὰ στὴ Μονή, ὅπως ἐρμηνεύει καὶ ὁ Βέης⁵. Ἐὰν εἶχε προσεχθῇ αὐτὴ ἡ οὐσιώδης λεπτομέρεια, ἀσφαλῶς δὲν θὰ ἐδίδονταν τόσο κεντρικὴ σημασία στὶς κάπως ἀόριστες σημειώσεις τοῦ Κυριάκου, γιατί, ἐκτὸς τῶν ἄλλων, ἀντιβαίνουν στὴ βασικὴ ἀποψη ποὺ ὑποστηρίζεται στὸ ἴδιο βιβλίον, ὅτι ἡ ἐκκλησία τῆς Παναγίας — τότε ἁγίας Βαρβάρας — εἶχε ἤδη ἀνεγερθῇ στὴ δευτέρη πενηνταετία τοῦ 10ου αἰώνα⁶. Ἐξάλλου καὶ ἂν τὸ σημείωμα τοῦ Κυριάκου τοῦ 1436 ἀναφερόταν πραγματικὰ στὸν νέον ναό, ἡ μεταγενέστερη αὐτὴ ἀναφορὰ δὲν θ' ἀρκοῦσε μόνη τῆς γιὰ νὰ χρονολογηθῇ ἀπόλυτα τὸ μνημεῖο. Θὰ ἔπρεπε νὰ ταιριάζουν καὶ ὅλα τ' ἄλλα — καὶ ἡ ἀποψη αὐτὴ δὲν ἐξετάζεται διόλου⁷.

1. ΒΕΗΣ, ἔ.ἀ., σ. 192β, εἰκ. στὴν ἴδια σελίδα. Βλ. ΣΤΙΚΑ, σ. 13-15, ὅπου ἐπιχειρεῖται καὶ διόρθωσις τῆς σωστῆς, φυσικὰ, ἐρμηνείας τοῦ λατινικοῦ χωρίου ἀπὸ τὸν Βέη: «Εἶναι ἀπορίας ἄξιον πῶς ὁ σοφὸς ἐρευνητὴς Βέης...» κτλ. Πραγματικὰ, στὴν περίπτωσι αὐτὴ κατὰ εἶναι «ἀπορίας ἄξιον», μόνον ποὺ αὐτὸ δὲν ἀφορᾷ στὸν Βέη.

2. C. MORONI, Inscriptiones seu Epigrammata reperta per Illyricum a Cyriaco Anconitano, Ρώμη 1747, σ. XXXI, ἀρ. 211 (κατὰ Βέη, σ. 192β).

3. ΒΕΗΣ, σ. 192γ.

4. Π.χ. γιὰ τὴ Νέα Μονὴ Χίου σώζονται τουλάχιστον ὀκτὼ βασιλικὰ ἐγγράφα ἀναφερόμενα σ' αὐτὴν.

5. ΒΕΗΣ, σ. 192γ. «Πολὺ ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ὑπὸ τοῦ Κυριάκου Ἀγκωνίτου παρεχόμενη εἰδήσις ὅτι ἡ μονὴ τοῦ Στειριώτου εἶναι κτίσμα τοῦ αὐτοκράτορος (Κωνσταντῖνου) Μονομάχου».

6. Βλ. ΠΑΡΑΠΛΩ, σ. 301, σημ. 1.

7. Βλ. καὶ GRABAR ἔ.ἀ., σ. 16, σημ. 2, ποὺ δὲν δέχεται τὴ χρονολόγησι αὐτῆς, οὔτε τίς ἄλλες ἀντιρρήσεις τοῦ κ. ΣΤΙΚΑ στὶς ἀπόψεις μας.

Ἐπειδὴ ὁ κ. Στίκας, καθὼς γράφει (σ. 244), ἔλαβε γνώση τῆς μελέτης μας «εἰς τὸ τέλος τῆς ἐκτυπώσεως» τοῦ βιβλίου του, θεώρησε σκόπιμο νὰ τὸ πλουτίσῃ μὲ μιὰ ἐκτεταμένη «Προσθήκη», πλούσια εἰκονογραφημένη (σ. 244-258, εἰκ. 130-135, πίν. 180-184), μὲ τὸ σκοπὸ νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἄποψή του γιὰ τὸ ρόλο τοῦ Μονομάχου ὡς κτήτορος τοῦ καθολικοῦ, ἀντικρούοντας στὸ σύνολό τους τὶς ἀπόψεις ποὺ περιέχονται στὴ μελέτη μας. Στὴν ἀρχὴ (σ. 245-247) ἀμφισβητεῖ τὴν ἀυθεντικότητα τῆς μαρτυρίας τῶν Ἀκολουθιῶν, γιὰτὶ δὲν εἶναι γνωστὸς ὁ χρόνος ποὺ ἔχουν συγγραφῆ. Τὸ ἐπιχείρημα θὰ ἦταν ἐνδιαφέρον ἐὰν συνοδευόταν ἀπὸ ἀποδείξεις ὅτι οἱ ἀκολουθίες, καὶ εἰδικότερα οἱ κανόνες ποὺ παρέχουν τὰ χρήσιμα γιὰ τὸ θέμα μας ἱστορικὰ στοιχεῖα, ἔγιναν σὲ ἐποχὴ ἄσχετη μὲ τὰ ἀναφερόμενα. Ἐφ' ὅσον αὐτὸ δὲν ἔγινε, δὲν ἔχομε λόγον ν' ἀμφισβάλλωμε ὅτι, κατ' ἀρχήν, ἡ Ἀκολουθία τῆς ἀνακομιδῆς εἶναι περίπου σύγχρονη μὲ τὸ γεγονός ποὺ πανηγυρίζει καὶ ὅτι τὰ συγκεκριμένα χωρία ποὺ μᾶς χρησίμευσαν ὡς ἀποδεικτικὰ στοιχεῖα, δηλ. οἱ περικοπὲς οἱ ἀναφερόμενες στὸν ἡγούμενον Φιλόθεο, πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ἀυθεντικὲς μαρτυρίες, καὶ πολὺ περισσότερο γιὰτὶ ἐπιβεβαιώνονται ἀπὸ τὶς μαρτυρίες τῶν τοιχογραφιῶν. Αὐτὸ ἄλλωστε τὸ παραδέχεται ἑμμεσα — ἀλλὰ καὶ χωρὶς ἐπιφυλάξεις — ὁ κ. Στίκας, ἀφοῦ δέχεται τὸν Φιλόθεο ὡς ἱστορικὸ πρόσωπο (σ. 185, σημ. 1, σ. 257 κ.έ.) καὶ συζητεῖ τὰ σχετικὰ τροπάρια ὡς κείμενα ἀυθεντικά, ἀλλὰ μόνον γιὰ ν' ἀμφισβητήσῃ τὴ δικὴ μας ἐρμηνεία, καθὼς δέχεται καὶ τὴ μαρτυρία τῆς Ἀκολουθίας ὡς ἐνδειχὴ χρονολογικὴ γιὰ τὴν ἀνακομιδὴ (σ. 257). Ἐπομένως οἱ ἀνησυχίες γιὰ τὴ χρησιμοποίησιν τῶν κειμένων τῶν Ἀκολουθιῶν, ὅπως ἔγινε καὶ στὸ μέτρο ποὺ ἔγινε στὴν ἐργασία μας, μποροῦν νὰ παραμεριστοῦν χωρὶς φόβον — γιὰ νὰ ὑπάρχῃ καὶ κάποια συνέπεια¹.

Δὲν θὰ παρακολοθησῶμε τὶς σχετικὲς παρατηρήσεις στὸ ἴδιον θέμα περὶ ὕμνογράφων κτλ., γιὰτὶ ἓνας ἀρχιτέκτων ἴσως νὰ μὴν εἶναι, ἐκ τῶν πραγμάτων, ὁ καταλληλότερος σχολιαστὴς τῶν εἰδικῶν παλαιογραφικῶν καὶ φιλόλογικῶν προβλημάτων ποὺ παρουσιάζουν λειτουργικὰ κείμενα. Γι' αὐτὸ θὰ ἐπιμείνωμε τώρα σὲ ὅσα τεχνικὰ ἐπιχειρήματα ἀναφέρονται σχεδὸν ἀποκλειστικὰ στὸν τάφος-λειψανοθήκη τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, μὲ τὴν ἐπιφύλαξιν νὰ ἐπανέλθωμε στὰ κείμενα πῶς κάτω, στὸ τρίτον μέρος τούτης τῆς μελέτης.

Ὅπως θὰ ἰδοῦμε ἀμέσως, δὲν θὰ συμφωνήσωμε μὲ τὰ συμπεράσματα τῆς Προσθήκης, ποὺ ἀποδείχθηκε ὅμως κάπως χρήσιμη, γιὰτὶ ἀπὸ τὴν ἀντιδικία αὐτὴ δόθηκε ἀφορμὴ νὰ προσεχθῇ περισσότερο ὁ τάφος-λειψανοθήκη, ν' ἀποκτήσωμε ἀκόμη ἑπτὰ νέα σχέδια ἀποτύπωσης τοῦ τάφου. πολλὰς νέες φωτογραφίες καὶ μερικὲς ἐνδιαφέρουσες παρατηρήσεις γιὰ τὸ καίριον αὐτὸ σημεῖον τοῦ ναοῦ. Ἀπὸ ἀρχιτέκτονα περιμένομε ἀκόμη ἀποτυπώσεις λεπτομερειῶν

1. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Α', σ. κγ', ΣΤΙΚΑΣ, σ. 244 κ.έ.

καί μιὰ πιὸ προχωρημένη μελέτη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῆς πιθανῆς ἀρχικῆς μορφῆς τοῦ ἐξαίρετου αὐτοῦ ταφικοῦ μνημείου, πού, ἂν δὲν κάνω λάθος, εἶναι τὸ μοναδικὸ πού σώζεται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ αὐτή.

Πρὶν προχωρήσωμε χρειάζεται μιὰ διευκρίνηση γιὰ τὴ σημασία πού δίδομε ἐμεῖς στὸν ὄρο «σύγχρονα». Ὑποστηρίζαμε ὅτι ὅταν ἔγινε ἡ ἀνακομιδὴ, τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι δὲν εἶχε γίνει ὁ ὀρθομαρμάρωση, γιατί αὐτὴ συνδέεται μὲ τὶς γνωστὲς δύο ἐγγάρακτες ἐπιγραφές μὲ τὸ ὄνομα ἐνὸς ἄλλου ἡγουμένου, τοῦ Γρηγορίου, ὁ ὁποῖος, λογικά, πρέπει νὰ εἶναι μεταγενέστερος ἀπὸ τὸν Φιλίθεο¹. Ἐπομένως ἡ ὀλοκληρωμένη λειψανοθήκη - προσκυνητᾶριο ὅπως κατασκευάσθηκε μὲ μάρμαρο, ἦταν «σύγχρονη» ὄχι μὲ τὸ κτίσιμο τοῦ ναοῦ καί μὲ τὴν ἀνακομιδὴ, ἀλλὰ μὲ τὴν ὀρθομαρμάρωση, μὲ τὴν ὁποία καί συνδέεται ἄμεσα. Ποιὰ ἦταν ἡ ἀρχικὴ, ἡ προσωρινὴ μορφή τῆς λειψανοθήκης, δὲν μπορούμε τώρα νὰ ζήρωμε².

Ἡ ἄποψη πού ὑποστηρίζεται ἀπὸ τὸν κ. Στίκα εἶναι ὅτι ὁ μαρμαρίνος τάφος δὲν ἔγινε σύγχρονα μὲ τὸ ναό, δηλ. τὴν ὀρθομαρμάρωση, ἀλλὰ ὅτι προστέθηκε ἀργότερα, καί ὅτι ἐπομένως εἶναι ἄσχετη ἡ ἀνακομιδὴ μὲ τὴν ἀνέγερση καί τὴ διακόσμηση τοῦ ναοῦ. Τὰ κυριότερα ἐπιχειρήματα γιὰ τὴ χρονικὴ ἀποσύνδεση τοῦ κτηρίου τοῦ ναοῦ καί τοῦ τάφου ἀποτελοῦν α) οἱ κακοτεχνίες πού παρατηροῦνται στὴν προσαρμογὴ τοῦ τάφου στὴν ὀρθομαρμάρωση καί πού ἐρμηνεύονται ὡς ἀποτέλεσμα τῆς μεταγενέστερης προσθήκης τοῦ νέου αὐτοῦ μέλους στὴν ὑπάρχουσα κατάσταση τοῦ ναοῦ, καί β) ἡ κακότεχνη κατασκευὴ τοῦ ἴδιου τοῦ τάφου μὲ τὸ κιβώριο. Ἔτσι, παρατηρεῖται (σ. 249) ὅτι: «κατὰ τὴν τοποθέτησιν τῶν κιονίσκων των ἐθραύσθη ἀριστερὰ καί δεξιὰ τῶν κιονοκράνων καί τῆς ἄνωθεν ὀριζοντίου αὐτῶν κορνίζας τμημα τῶν πλακῶν ὀρθομαρμαρώσεως τοῦ καθολικοῦ εἰς τὸ σημεῖον ἐκεῖνο (πίν. 181, 182, καί εἰκ. 130). Εἰς τὸ δεξιὸν μάλιστα κιονόκρανον ἔχει θραυσθῆ εἰς μεγάλῃν ἔκτασιν (0,15 × 0,32 μ.) καί ἔχει συμπληρωθῆ διὰ γύψου (πίν. 182 καί εἰκ. 130), πρᾶγμα ὅπερ προδίδει τὴν μεταγενεστέραν κατασκευὴν τοῦ προσκυνηταρίου».

1. CHATZIDAKIS, ἔ.ἀ., σ. 141 καί σημ. 36. Ὁ ἰσχυρισμὸς τοῦ κ. Στίκα (σ. 25 καί 183, εἰκ. 16, 17 καί 94, 95) ὅτι οἱ δύο ἐπιγραφές πού ἀναφέρονται στὴν μαρμάρωση «ἀνήκον εἰς τὸν πρῶτον ναόν... ὅστις ἀσφαλῶς θὰ ἔφερον ὀρθομαρμάρωσιν κτλ.», δὲν εὐσταθεῖ, γιατί στηρίζεται σὲ σειρά ἀπὸ ἀβέβαιες προϋποθέσεις, ὅτι π.χ. ὁ μνημονεύμενος Γρηγόριος εἶναι ὁ συμμαναστὴς τοῦ ὁσίου, ὅτι τὸ μικρὸ «ἱερὸν εὐκτήριον» εἶχε ὀρθομαρμάρωση, καί μάλιστα τόσο ἐκτεταμένη ὥστε νὰ τῆς ἀφιερώνωνται δύο ἐπιγραφές, ὅτι εἶχε νάρθηκα κτλ. Ἀντίθετα, ὀρισμένα στοιχεῖα πείθουν ὅτι οἱ ἐνεπίγραφες πλάκες ἀνήκουν στὸν νέο ναό: α) ἔχουν τὶς σωστὲς θέσεις καί δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ διερωτώμαστε μήπως προέρχονται ἀπὸ ἄλλου, β) οἱ διαστάσεις τῶν τεσσάρων πλακῶν εἶναι τέλεια ταιριασμένες στὶς διαστάσεις τῶν παραστάδων πού στολιζοῦν, καί γ) ἀναφέρονται οἱ ἐπιγραφές ἢ μία στὸν Χριστὸ καί ἢ ἄλλη στὸν ὁσιο Λουκά, καί εἶναι τοποθετημένες ἢ μία στὸ καθολικὸ καί ἢ ἄλλη στὸν νάρθηκα.

2. Βλ. καί GRABAR, ἔ.ἀ.

Ἀναφέρονται καὶ πολλὲς ἄλλες «κακοτεχνίες» τοῦ τάφου, ὅπως π.χ. στὴν ἴδια σελίδα: «Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἐμπροσθία ὄψις τοῦ προσκυνηταρίου ἔχει ποιῶντινα καλὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐργασίαν κατασκευῆς (πίν. 180 καὶ εἰκ. 130) ἀλλ' ἡ ὀπισθία πλευρὰ αὐτοῦ εἶναι πολὺ κακότεχνος καὶ ἀδύνατον νὰ κατασκευασθῆ κατὰ τὸν 11ον αἰῶνα. Φαίνεται μάλιστα ὅτι ἐλήφθη ἐξ ἄλλου κτηρίου καὶ συναρμολογηθεῖσα προχείρως ἐτέθη ἐκεῖ ἐκ τῶν ὑστέρων (πίν. 183 καὶ εἰκ. 131)». Ἀκολουθεῖ ἡ λεπτομερὴς περιγραφή τῶν «κακοτεχνιῶν τῆς ὀπισθίας ὄψεως τοῦ τάφου τῆς λάρνακος» κτλ. (σ. 249-253), οἱ ὁποῖες φθάνουν στὸ σημεῖο νὰ ἔχη τοποθετηθῆ ἀνάποδα μιὰ κορνίζα!

Τὸ συμπέρασμα τοῦ κ. Στίκα ὡς πρὸς τὸν τάφο εἶναι (σ. 257) ὅτι «τὸ προσκυνητάριον καὶ ἡ ἐντὸς αὐτοῦ λειψανοθήκη δὲν εἶχαν προβλεφθῆ ἐκ τῶν προτέρων» καὶ ὡς πρὸς τὴν Ἀνακομιδὴ ὅτι «ἔλαβε χώραν ὄχι τὸ 1011 ἀλλὰ ἀργότερον καὶ δὴ τὸ 1095... διότι πιστεύομεν ὅτι τότε κατὰ τὰ τέλη τοῦ 11ου αἰῶνος, ἤτοι τὸ 1095 εἶναι πιθανώτερον νὰ ἐγένετο ἡ διαμόρφωσις τοῦ ΒΑ παρεκκλησίου... καὶ ἡ κατασκευὴ τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης. Πάντως ὅμως δὲν ἀποκλείεται ἡ κατασκευὴ τοῦ προσκυνηταρίου καὶ τῆς λειψανοθήκης νὰ ἐγένετο βραδύτερον, ὅποτε ἡ Ἀνακομιδὴ δυνατὸν νὰ ἔλαβε χώραν καθ' ἓν ἀπὸ τὰ ἐπόμενα, κατὰ Grumel, ἔτη 1106, 1117, 1190, 1201», καὶ ἀμέσως παρακάτω: «δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγένετο ἡ Ἀνακομιδὴ ἐκ τοῦ τάφου του ἐντὸς τοῦ πρώτου ναοῦ... οὐχὶ ὅμως ἐντὸς τοῦ νῦν καθολικοῦ».

Εἶναι κάπως δύσκολο, μέσα ἀπὸ τὶς ἀλλεπάλληλες καὶ ἀλληλοσυγκρουόμενες αὐτὲς προτάσεις, ποὺ ξεκινοῦν ὅλες ἀπὸ τὶς ἀναμφισβήτητες «κακοτεχνίες» καὶ ποὺ παραγνωρίζουν συστηματικὰ τὰ μᾶλλον βέβαια στοιχεῖα ποὺ ὑποδεικνύουν τὴν στενὴ σχέση ἀνακομιδῆς-κτίσεως ναοῦ (βλ. παραπάνω σ. 299), νὰ συλλάβῃ κανεὶς μιὰ θετικὴ ἀποψη γιὰ τὸ σύμπλεγμα τῶν προβλημάτων, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ γενικὰ ἀρνητικὴ στάση γιὰ ὅσα περιέχονται στὴ μελέτη μας. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες αὐτονόητες ἐπιφυλάξεις γιὰ τὴ μέθοδο ποὺ χρησιμοποιήθηκε στὴ διατύπωση τῶν κριτικῶν αὐτῶν παρατηρήσεων καὶ ποὺ ὀδήγησε ἀναγκαστικὰ σ' αὐτὲς τὶς κάπως ἀντιφατικὲς ἀριστολογίες, ποὺ ἀφήνουν πολλὰ ἐρωτηματικὰ ἀναπάντητα.

Κατ' ἀρχὴν, ἀπορεῖ κανεὶς πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ γίνῃ κἀν σκέψη ὅτι σὲ μιὰ ἐκκλησία μὲ τὴν ἄψογη τεχνικὴ τελειότητα τῆς κατασκευῆς ποὺ ξεχωρίζει τὸν Ὁσιο Λουκᾶ, μποροῦσαν νὰ γίνουν τόσες καὶ τόσο χονδροειδεῖς κακοτεχνίες σὲ μιὰ νέα κατασκευὴ μέσα στὸν 11ο ἢ τὸν 12ο αἰῶνα. Ὑπάρχει ἔστω καὶ ἓνα παράδειγμα κατασκευῆς μὲ κακοτεχνίες ἀνάλογες σὲ βαρβαρότητα καὶ σ' αὐτὴν τὴν ἔκταση μέσα στὴ λαμπρότερη περίοδο τῆς βυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς¹;

1. Βλ. π.χ. τὶς διαπιστώσεις τοῦ Χ. ΜΠΟΥΡΑ, ἔ.ἀ., σ. 70-71, γιὰ τὴν τελειότητα τῆς τεχνικῆς στὴν κατασκευὴ τῶν ναῶν στὴν Ἑλλάδα τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα.

Ἐπειτα οἱ κατασκευαστικὲς κακοτεχνίες ἀφοροῦν κυρίως στὴν ὀπισθία ὄψη τοῦ τάφου. Στὴν πρόσοψη ἡ κατασκευή εἶναι τέλεια («...ἔχει ποιὰν τινα καλὴν ἐμφάνισιν καὶ ἐργασίαν κατασκευῆς» Στίκας, σ. 249) καὶ εἶναι καμωμένος μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ ἀκριβεία καὶ ἀπὸ τὰ ἴδια ἀκριβῶς ὕλικά μὲ τὴν περιβάλλουσα ὀρθομαρμάρωση (αὐτ. εἰκ. 96, πίν. 180, 181). Ἡ τόσο κτυπητὴ αὐτὴ διαφορά στὴν ποιότητα κατασκευῆς τῶν διαφόρων μερῶν ἐνὸς ἐνιαίου καὶ πολυσήμαντου μαρμαρίνου μνημείου δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχόλησε τὸν μελετητὴ του. Ἀρκεῖ ἕμως νὰ προσέξῃ κανεὶς αὐτὴ τὴν ἀσυνέπεια γιὰ νὰ πεισθῇ ὅτι ἡ σημερινὴ κατάσταση τοῦ μαρμαρίνου τάφου-λειψανοθήκης μὲ τὶς κακοτεχνίες του δὲν μπορεῖ ν' ἀποδοθῇ στὴν ἀρχικὴ κατασκευὴ του σύγχρονα ἢ λίγες δεκαετίες ἀργότερα ἀπὸ τὸ ναὸ (δηλ. ἀπὸ τὴν ὀρθομαρμάρωση).

Ἀσφαλῶς δὲν θὰ δινόταν τόσο μεγάλη ἀποδεικτικὴ ἀξία στὶς περιφημίες («κακοτεχνίες») (σ. 249-253) ἂν δὲν εἶχε παραγνωριστῆ ἡ λησμονηθῆ ὅτι στὶς σσ. 79-80 τοῦ ἴδιου βιβλίου δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἓνα ἀποκαλυπτικὸ τεκμήριο γιὰ τὸ θέμα. Γράφεται ἐκεῖ: «Ἐξ ἐπιγραφῆς ἐπὶ τεμαχίου μαρμαρίνης πλάκῃς πλάτους 0,72 μ. καὶ σωζομένου μήκους 0,25 μ., τὸ ὁποῖον ἀνῆκεν εἰς ἐπιτάφιον πλάκα ἀνευρεθεῖσαν εἰς τὸ δάπεδον τοῦ παρὰ τὴν ΒΑ γωνίαν τοῦ Καθολικοῦ χώρου, ἔνθα ὁ τάφος τοῦ Ὁσίου, πληροφоруόμεθα ὅτι κατὰ τὸ ἔτος 1792 ἐγένοντο ἐργασίαι εὐπρεπισμοῦ καὶ ἀνακαινίσεως τοῦ τάφου τοῦ Ὁσίου. Ἴδου τί λέγει ἡ ἐπιγραφή (εἰκ. 42):

ΑΨ 4 Β ἐν μνηοὶ Μαιῖου- ε-διαχηρός· μαστροτζήμου κ. υἱῶν / ἀνακαινήστη ο θηος κε ιερος τάφος τοῦ οσίου καὶ θ/εοφορου πατρός ιμον λούκα τοῦ θανματουργου το εν το στι|ροῖο τῖς Ἑλλάδος ἡγουμενεβοντος παρθενίου. ιερομονάχου, ισαῖς / κεβοφίλαξ παπακυραυξεντίου».

Δὲν μπορεῖ τώρα νὰ χωρέσῃ ἡ παραμικρὴ ἀμφιβολία ὅτι ὅλες οἱ χονδροειδεῖς κακοτεχνίες ποὺ παρουσιάζει σήμερα σὲ ὀρισμένα σημεῖα ὁ τάφος πρέπει ν' ἀποδοθοῦν στὴν «ἀνακαινίση» τοῦ 1792, ὅταν ὁ μαστρο-Τζήμος μὲ τὰ παιδιὰ του χαράζον μὲ τ' ἀδέξια χέρια τοὺς τὴ σόλοικη ἐπιγραφὴ τοὺς. Ἡ ἀγραμματοσύνη δὲν ἀνήκει μόνου στοὺς μαστόρους, ἀλλὰ καὶ στοὺς ἐπίσημους μοναχοὺς ποὺ μνημονεύονται — κάποιος ἀπὸ αὐτοὺς θὰ εἶναι ὁ συντάκτης τῆς ἐπιγραφῆς — καὶ ὅλα μαζί: κακότεχνη ἀνακαινίση, σόλοικη ἐπιγραφὴ, ἀδέξια χάραξη, μαρτυροῦν τὸ χαμηλὸ πνευματικὸ ἐπίπεδο τῆς μονῆς στὰ 1792 καὶ ὄχι στὸν 11ο ἢ στὸν 12ο αἰῶνα, ὅταν στὴ Μονὴ χάραζαν μὲ τρόπο περιτεχνο ἄψογες ἀρχαιοπρεπεῖς ἔμμετρος ἐπιγραφές.

Ἐὰν ἀποδείχθηκε, ὅπως νομίζουμε, ὅτι ὁ τάφος-λειψανοθήκη ἦταν ἀρχικὰ ὁμοιογενὴς καὶ τέλεια προσαρμοσμένος στὴν ὑπόλοιπη μαρμαρικὴ κατασκευή, καὶ ὅτι ἡ σημερινὴ κατάσταση ὑφείλεται στὴν ἀνακαινίση τοῦ 1792, τοῦτο ἀφαιρεῖ βέβαια τὸ κυριότερο ἐπιχείρημα τῆς ἀντίθετης γνώμης, «τὶς κακοτε-

χνίες»¹, καὶ ἐνισχύει τὴν ἄποψή μας· ἀλλὰ δὲν ἀρκεῖ, ὡς ἀπομονωμένη διαπίστωση, γιὰ ν' ἀποδειχθῇ ὅτι ὁ τάφος ἦταν ἐντελῶς σύγχρονος μὲ τὴν ὀρθομαρμάρωση τοῦ ναοῦ. Θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ ἔχη προστεθῇ λίγο ἀργότερα μὲ ἐπιτηδειότητα, χωρὶς «κακοτεχνίες». Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἄλλες ἐνδείξεις ποὺ φανερώνουν ὅτι ἡ θέσις τοῦ τάφου ἦταν ἐξ ἀρχῆς καθορισμένη—καὶ αὐτὸ ἔχει τὴν κύρια σημασία.

Ἐὰν προσέξῃ κανεὶς τοὺς τρόπους ποὺ ἐπικοινωνοῦν οἱ τέσσερες γωνιαῖοι χῶροι τοῦ ναοῦ (ὁ ΒΑ εἶναι ἀφιερωμένος στὸν τάφο τοῦ ὁσίου) μὲ τις δύο πλάγιες κεραῖες τοῦ σταυροῦ, θὰ διαπιστώσῃ ὅτι μόνον ἐκεῖ ὅπου ἔχει τοποθετηθῇ ὁ τάφος ὑπάρχει πλατὺ τόξο ὑψηλὸ καὶ ἀνοικτὸ ὥστε ν' ἀφήνῃ χῶρο ἀρκετὸ γιὰ νὰ ὑψωθῇ τὸ κιβώριο. Τὸ τόξο εἶναι ἔκκεντρο ὡς πρὸς τὸ σταυροθόλι ποὺ σκεπάζει τὸ χῶρο τῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ, μπροστὰ στὸν τάφο, γιὰ λόγους προσαρμογῆς τοῦ νέου ναοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκᾶ στὸν παλαιότερο καὶ τῆς Παναγίας. Μὲ τὸν ἀπέναντι στὸν τάφο ΒΔ γωνιαῖο χῶρο-παρεκκλήσιο, ποὺ ὅπως ἀποδείχτηκε τελευταῖα ἔχει καθαρὰ νεκρικὸ χαρακτήρα², ἡ ἐπικοινωνία μὲ τὴν κεραία γίνεται μὲ χαμηλὴ καὶ στενὸ τετράγωνο ἄνοιγμα, πέρασμα μᾶλλον παρὰ θύρα, καὶ αὐτὸ δὲν εἶναι ἄσχετο μὲ τὴν πρόθεσις νὰ ἐξαρθῇ μὲ τὴν ἀντίθεσις τὸ μέγεθος τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος στὴν ἀπέναντι πλευρὰ ὅπου εἶναι ὁ τάφος. Ἐξάλλου ἡ νότια κεραία τοῦ ναοῦ δὲν ἐπικοινωνεῖ καθόλου μὲ τὰ δύο

1. Παρατρέγομε ἄλλες παρατηρήσεις ἀνακριβεῖς ἢ ἀσήμαντες. Π.χ. λέγεται (σ. 249) ὅτι «ὁ τοιχοβάτης τοῦ προσκνηταρίου (τάφου) πατεῖ ἐπὶ τοῦ ἡμίσεως τοῦ πλάτους τῆς πρώτης πρὸς ἀνατολὰς καὶ ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν τοιχοβάτην τοῦ ναοῦ μαρμαρίνης πλακῶς τῆς πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τοῦ βορείου σταυροθολίου (πίν. 180), γεγονόςς ὅπερ ἀποτελεῖ τρανὴν ἀπόδειξιν ὅτι οὗτος ἐτοποθετήθη μετὰ τὴν κατασκευὴν τῆς μαρμαρίνης πλακοστρώσεως τοῦ δαπέδου τοῦ καθολικοῦ καὶ ἐπομένως δὲν εἶχεν ἐκ τῶν προτέρων προβλεφθῆ». Ὡστόσο τὰ πράγματα εἶναι λίγο διαφορετικά, ὅπως φαίνεται στὸν πίν. 180, καὶ ὅπως βεβαιώσαμε σὲ ἐπιτόπια ἐξέταση. Καὶ ὁ τοιχοβάτης τοῦ ναοῦ καὶ ὁ τοιχοβάτης τοῦ τάφου—ποὺ προεξέχει λίγο—πατοῦν ἐπάνω στὴν ἴδια μεγάλη πλάκα τοῦ δαπέδου καὶ βεβαίως ὅλοι οἱ τοιχοβάτες ὅλου τοῦ ναοῦ πατοῦν ἐπάνω στὶς περιφερειακὰς πλάκας τοῦ δαπέδου καὶ δὲν βρίσκονται «ἐν ἐπαφῇ» μὲ αὐτές. Μὲ τὴν εὐκαιρία σημειώνομε ὅτι δὲν γίνεται κχιμὰ μνεία γιὰ τὴν ἐκ νέου στερέωση ὀλόκληρης τῆς ὀρθομαρμάρωσης τοῦ ναοῦ μαζὶ μὲ τὸν καθαρισμό της—ἐργασία τεράστιας σημασίας καὶ εὐθύνης ποὺ ἔγινε ὑπὸ τὴν ἐπίβλεψη τῶν κ.κ. Α. Ὁρλάνδου καὶ Ε. Στίχα (βλ. Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας 1955, σ. 119, 1956, σ. 130, 1958, σ. 183, 1960, σ. 234, κτλ.) Ἄσημαντὴ ἐξάλλου εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ κυμάτιο, τοῦ τοιχοβάτη τοῦ τάφου, ποὺ ἔχει τὴν ἴδια ἐντελῶς διατομὴ μὲ τὸν τοιχοβάτη τοῦ διπλανοῦ τοίχου, διαφέρει ἀπὸ αὐτὸν σὸ ὅτι δύο ἀλλάκια ἔχουν λίγο πιὸ σκληρὴ καμπύλη. (Οἱ ἐνδείξεις σὸ σχέδιο Στίχα, εἰκ. 132, εἶναι λαθασμένες).

2. Βλ. THÉANO M. CHATZIDAKIS, Peintures murales de Saint-Luc en Phocide; Les chapelles occidentales. Thèse de doctorat de troisième cycle, Παρίσι 1971 (πολυγρ.), σ. 75, καὶ THE IDIAS, Particularités iconographiques du décor peint des chapelles occidentales de Saint-Luc en Phocide, Cahiers Archéologiques 22 (1972) (τυπώνεται).

γωνιαῖα διαμερίσματα. Τὴν ἀσθεντικότητα ὅλης τῆς ἀσύμμετρης αὐτῆς διαμόρφωσης, πού δὲν ὑπαγορεύεται ἀπὸ κανόνες ἀλλὰ ἀπὸ τὸ λατρευτικὸ πρόγραμμα, μαρτυρεῖ ἡ ἄψογη ὀρθομαρμάρωση πού καλύπτει τοὺς ἀντίστοιχους τοίχους.

Ἄλλὰ καὶ ἡ ψηφιδωτὴ διακόσμηση ὁλόκληρου τοῦ χώρου μπροστὰ στὸν τάφο ἐπιβεβαιώνει, ἀντίθετα ἀπ' ὅ,τι ὑποστηρίζεται (Στίκας, σ. 256), ὅτι ἡ θέση αὐτὴ ἦταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ προορισμένη νὰ δεχθῆ τὸ λείψανο τοῦ ὁσίου Λουκά. Ἀπέναντι ἀπὸ τὸν τάφο, στὸ τύμπανο τοῦ τόξου, παριστάνεται μεγάλη καὶ ἐπιβλητικὴ ἢ προτομὴ τοῦ ὁσίου Λουκά σὲ δέηση. Ἐπάνω, στὸ σταυροθόλι, παριστάνονται ὁ Χριστὸς στὸ ἀνατολικὸ τμήμα, μὲ τοὺς δύο ἀρχαγγέλους δεξιὰ καὶ ἀριστερὰ καὶ μὲ τὸν ἄγιο Ἰάκωβο τὸν Ἀδελφόθεο στὸ δυτικὸ τμήμα. Στὸ ἀνατολικὸ τοῖχο, ψηλά, κάτω ἀπὸ τὸν Χριστό, καὶ στὸ τύμπανο πού εἶναι ἐπάνω ἀπὸ τὸν τάφο, ἀλλὰ ἔκκεντρα ὡς πρὸς τὸ τόξο πού καλύπτει τὸ κιβώριο, παριστάνεται ἡ Παναγία βρεφοκρατοῦσα. Τὸ σύνολο εἶναι φανερό ὅτι ἀποτελεῖ μιὰ Δέηση — Χριστὸς, Παναγία, Ἰάκωβος, ἀρχάγγελοι — καὶ σ' αὐτὴν δέεται ὁ ὅσιος Λουκάς (Στίκας, πίν. 71). Ἡ διάταξη αὐτὴ τῶν εἰκόνων δὲν εἶναι τυχαία, ἀλλὰ εἶναι ἐντελῶς ἀντίστοιχη μὲ τὴ Δέηση πού παριστάνεται στὸ ἀντίστοιχο σταυροθόλι τῆς νότιας κεραίας — Χριστὸς, Παναγία, προφήτης Ζαχαρίας, ἀρχάγγελοι. Καὶ στίς δύο περιπτώσεις οἱ δύο εἰκόνες τῆς Παναγίας βρεφοκρατοῦσας δὲν μποροῦν παρὰ νὰ παριστάνονται σύστοιχες στὴν τιμητικὴ θέση — δηλ. στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο — ὅπως, καὶ στίς δύο ἀντίστοιχες περιπτώσεις, ὁ Χριστὸς παριστάνεται στὸ ἀνατολικὸ τμήμα τοῦ κάθε σταυροθολίου (Στίκας, πίν. 67 καὶ 69). Θά ἦταν ἀπαράδεκτο νὰ κατέχη ὁ τοπικὸς ὅσιος θέση τιμητικότερη ἀπὸ τὴν Παναγία, καὶ γι' αὐτὸ παριστάνεται ἀπέναντί της. Καὶ μόνο ἡ ἐπιλογή τῆς ἐξέχουσας αὐτῆς θέσης γιὰ τὴν πιὸ μεγάλη ψηφιδωτὴ εἰκόνα τοῦ ὁσίου Λουκά μέσα στὸν ναό, μαρτυρεῖ τὴν πρόθεση νὰ τονιστῆ ὅτι εἰδικὰ ὁ χώρος αὐτὸς συνδέεται ξεχωριστὰ μὲ τὸν Ὅσιο.

Τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τίς παραπάνω παρατηρήσεις συνοψίζονται στὰ ἀκόλουθα: α) καθὼς ὄχι μόνο τίποτα δὲν ἀποδεικνύει, ἀλλὰ οὔτε ὑδειξὴ ὑπάρχει ὅτι ὁ κτήτωρ τοῦ ναοῦ τοῦ Ὁσίου Λουκά ἦταν ὁποιοσδήποτε αὐτοκράτορας ἢ εἰδικὰ ὁ Κωνσταντῖνος ὁ Μονομάχος, ὁ μόνος πιθανός, ἐπειδὴ εἶναι ὁ μόνος μαρτυρημένος, καὶ στὰ κείμενα καὶ στίς εἰκόνες τῆς ἐποχῆς, κτήτωρ παραμένει, γιὰ τὴν ὥρα, ὁ ἡγούμενος Φιλόθεος. Ἡ διαπίστωση ἔτι ἓνα ἀπόκεντρο μοναστήρι μπορεῖ μόνο του ν' ἀποφασίζη καὶ νὰ ἐκτελεθῆ τέτοιου μεγέθους καὶ τέτοιας ποιότητος ἔργα μένει νὰ ἀξιοποιηθῆ ἀπὸ τοὺς ἱστορικούς.

β) Ἐπειδὴ ὅλα — διαρρύθμιση χώρου, ψηφιδωτὴ διακόσμηση, ἐνότητα τάφου καὶ ὀρθομαρμάρωση — βεβαιώνουν τὴν ἐξ ἀρχῆς καθορισμένη γιὰ τὴν τοποθέτηση καὶ γιὰ τὴν προσκύνηση τοῦ τάφου θέση, καί, ἐπειδὴ τίποτα δὲν

ἀποδεικνύει ὅτι ὁ τάφος-λειψανοθήκη, ὅπου ἀνακομίσθησαν τὰ λείψανα τοῦ ὁσίου, εἶναι κτίσμα μεταγενέστερο ἀπὸ τὸν ναό, δηλ. ἀπὸ τὴν ὀρθομαρμάρωση, δὲν ἔχομε λόγον ν' ἀμφιβάλλωμε, κατ' ἀρχήν, γιὰ τὴ σύγχρονη κατασκευὴ ὀρθομαρμάρωσης καὶ τάφου-λειψανοθήκης, ἐπομένως οὔτε γιὰ τὴ σύνδεση τῆς ἀνακομιδῆς μὲ τὴν ἀνέγερση τοῦ νέου ναοῦ ¹. Πιστεύομε πάντοτε ὅτι τὰ δύο αὐτὰ καίρια γιὰ τὴν ἱστορία τῆς μονῆς γεγονότα ἀνήκουν σὲ ἑνιαῖο πρόγραμμα, ἐκτελεσμένο ἀπὸ τὸν ἡγούμενον Φιλόθεο περὶ τὸ 1011, γιὰτὶ ἡ ἀρχικὴ μας ἀποψη ἐπιβεβαιώθηκε ἀπὸ τὴ μεταγενέστερη ἔρευνα στὴ χειρόγραφη παράδοση τῆς Ἀκολουθίας.

Γ'

Ἡ ἀσματικὴ Ἀκολουθία τῆς ἀνακομιδῆς τῶν λειψάνων τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, ποῦ περιέχει τὰ τροπάρια-μαρτυρίες γιὰ τὸν Φιλόθεο, εἶναι ὡς τώρα γνωστὴ μόνον στὴ μορφή ποῦ μᾶς τὴν παρέδωσε ὁ Κρέμος, στηριζόμενος κυρίως σὲ ἕνα σπάνιο — δυσπρόσιτο σήμερα — ἔντυπο μὲ τις ἀσματικὲς Ἀκολουθίες, ποῦ τυπώθηκε στὸ Πατριαρχικὸ τυπογραφεῖο στὴν Κωνσταντινούπολη τὸ 1814, ἀλλὰ καὶ σὲ ἕνα χειρόγραφο τοῦ 1798, ἄγνωστο ποῦ βρίσκεται σήμερα. Τὸν χειρόγραφο κώδικα εἶχε γράψει ὁ Εὐγένιος ἱερομόναχος, κατὰ τὸν Κρέμο, «σεβάσμιός τις γέρον ἐξ Ἀραχώβης (Ἀνεμωνίας) ἄλλοτε καὶ τὸ 1837 ὑπάρχας ἡγούμενος τῆς μονῆς, ὅτε μετὰ τοῦ προηγουμένου Παρθενίου ἐξέδοτο ἐν Ἀθήναις τῇ 6 Νοεμβρίου τὴν ἀγγελίαν» κ.τ.λ. (γιὰ μιὰ νέα ἔκδοσι τῆς Ἀκολουθίας ποῦ δὲν πραγματοποιήθηκε ποτέ) ².

Ἡ πτωχεία αὐτὴ στὴν χρησιμοποιημένη ἀπὸ τὸν Κρέμο χειρόγραφη παράδοσι μᾶς ὀδήγησε σὲ ἀναζήτησι παλαιότερων χειρογράφων μὲ τις ἀκολουθίες τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, σὲ καταλόγους βιβλιοθηκῶν καὶ ἀλλοῦ, καὶ τὸ ἀποτέλεσμα ἦταν ἐνδιαφέρον. Ἀλλὰ τὰ ὀλίγα — ἄγνωστα στὸν Κρέμο — χειρόγραφα ποῦ περιέχουν ὀλόκληρη τὴν ἀκολουθία εἶναι δυσπρόσιτα, ἐνῶ χειρόγραφα μὲ ἀπομονωμένους κανόνες ἢ μνηαῖα εἶναι ἀφθονώτερα, περιέχουν ὅμως ἐλάχιστα μόνον τροπάρια ἀπὸ τὴν ἀκολουθία ποῦ μᾶς ἐνδιαφέρει (3 Μαΐου). Ἀξίζει νὰ συνεχισθῇ ἡ ἔρευνα καὶ νὰ γίνῃ μελέτη ἀπὸ εἰδικὸ φιλόλογο γιὰ νὰ ἐξακριβωθῇ, ἂν εἶναι δυνατὸν, ἡ ἀρχικὴ δομὴ τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῶν καὶ ἡ ἐνδεχόμενη μετατροπὴ τους μέσα στὸ χρόνον.

Γιὰ τὴν ἐξακριβωσι τῆς σωστῆς γραφῆς ὀρισμένων χωρίων ἀμέσως ἐν-

1. Ὅπως παρατηρεῖ ὁ GRABAR, ἑ.ἀ., γιὰ νὰ τελεσθῇ ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων δὲν ἦταν ἀπαραίτητο νὰ ἔχη κατασκευασθῇ ὁ ὀριστικὸς μνημειακὸς τάφος - λειψανοθήκη.

2. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Α', σ. 7'-8'. Πρβ. ΓΚΙΝΗ - ΜΕΞΑ, Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία, τ. Α', 1939, ἀρ. 798.

διαφέροντος με τη διασταύρωση άλλων χειρογράφων, εἶχα παρακαλέσει τὸν φίλο κ. Α. Βρανούση, διευθυντὴ τοῦ Κέντρου Ἑρεῦνης Μεσ. καὶ Ν. Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, νὰ φωτογράφιζε, σὲ μιὰ ἀπὸ τὶς φωτογραφικὲς ἀποστολὲς τοῦ Κέντρου στὰ Μετέωρα, καὶ ὀρισμένους κώδικες ποὺ περιεῖχαν τὸ βίο καὶ τὶς ἀκολουθίες τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, καὶ ἰδίως τὸ χειρόγραφο ἀρ. 9 τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, ποὺ ἦταν γνωστὸ ὅτι περιεῖχε τὶς δύο ἀκολουθίες καὶ τὸν δημωδέστερο βίο τοῦ ὁσίου. Μὲ τὴ γνωστὴ πρόθυμη διάθεση συνεργασίας τοῦ κ. Βρανούση ἡ φωτογράφιση ἔγινε τὸν Δεκέμβριο τοῦ 1970 καὶ οἱ λαμπρὲς φωτογραφίες, ἐκτελεσμένες ἀπὸ τὸν φωτογράφο τοῦ Κέντρου κ. Ἀνανιάδη, ὑπῆρξαν διαφωτιστικὲς. Τὸν εὐχαριστῶ.

Τὸ χειρόγραφο τῆς Μονῆς τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἶχε σημειωθῆ ἀπὸ τοὺς Γ. Χαριτάκη καὶ Ν. Α. Βέη¹. Ἔχει γραφῆ τὸ 1801 ἀπὸ τὸν ἴδιο γραφέα Εὐγένιο ἀπὸ τὴν Ἀράχοβα, ποὺ ἔγραψε καὶ τὸ χειρόγραφο τοῦ 1798, αὐτὸ ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Κρέμος. Ὁ κώδικας τοῦ Ἁγίου Στεφάνου εἶχε ἀφιερωθῆ στὸ μοναστήρι τοῦ Ὀσίου Λουκᾶ. Εἶναι κολοβός, ἔχει 109 φύλλα, ἀριθμημένα ἀπὸ τὸν γραφέα κατὰ φύλλο (1-49, Ἀκολουθίες), ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα ἀριθμημένα κατὰ σελίδες (1-115, Βίος). Στὸ πρῶτο, χωρὶς ἀρίθμηση, παράφυλλο εἶναι γραμμένα, ἀνάμεσα σὲ δοκίμια κονδυλίου, δύο σημειώματα. Τὸ ἕνα ἐπάνω: *Τὸ παρὸν βιβλίον ὑπάρχει τοῦ ὁσίου λουκᾶ τοῦ ἐν τὸ σιτειῷ τῆς ἐλάδος ἐργράφη δι' ἐμοῦ Εὐγενίου ἱερομονάχου ἐκ κόμοις ἀράχοβα ταῦτα καὶ ἐργράφη μου 1801 εὐρουαρίου 27.* Τὸ ἄλλο κάτω: *Τῷ πανοσιωτάτῳ ἀγίῳ καθειγουμένῳ | ὁσίου λουκᾶ κηρῶ μοι κηρῶ Θε|ωδωσι τω σεβασμοι | εἶναι δοκιμῆ ἀντιγραφῆς ἐνὸς αὐθεντικοῦ ἀφιερωτικοῦ σημειώματος στὴν τελευταία σελίδα (116): + τῷ πανιερωτάτῳ ἀγίῳ καθηγουμένῳ ὁσίου λουκᾶ κηρῶ | κὲρ Θεωδωσίου τῷ σεβασμιωτάτῳ μοι πατρὶ προ|σκυνητῶς εἰς ὄσιον λουκᾶν.* Ἡ γραφὴ τοῦ σημειώματος αὐτοῦ εἶναι πλάγια («ἐπισεσυρμένη»), με ὀρθογραφία πιὸ σωστὴ καὶ μοιάζει με ἐκείνη τῆς ἀναθεώρησης τοῦ κειμένου (βλ. παρακάτω. Στὴ σ. 29β ὅμως, στὴ λευκὴ σελίδα μετὰ τὸ τέλος τῆς Ἀκολουθίας τῆς Κοιμήσεως, ὑπάρχει ἄλλο ἐπίσης αὐθεντικὸ σημείωμα ἀφιερωτικὸ, με γραφὴ σύγχρονη ἀλλὰ διαφορετικὴ: *Τῷ πανοσιωτάτῳ ἀγίῳ καθηγουμένῳ ὁσίου λουκᾶ κηρῶ κὲρ | νεκταρίῳ τῷ σεβασμιωτάτῳ μοι πατρὶ προσκυνητῶς | εἰς ὄσιον λουκᾶν.* Ὁ Θεοδόσιος ἦταν ἡγούμενος τὸ 1831-1832 καὶ ὁ Νεκτᾶριος τὸ 1809². Στὴ σ. 3 μεταγενέστερα μεγαλύτερα γράμματα: *Τὸ παρὸν βιβλίον υ|παρχει εκ τῆς ἱεράς | μονῆς τοῦ Ἁγίου Στε|φάνου τῶν Μετεώ|ρων 1861 Σεπτ. 11.*

1. Γ. ΧΑΡΙΤΑΚΗ, Ἁγιογραφικὸι κώδικες τῶν Μετεώρων, ΝΕλλ. 21 (1927) ἀρ. 11. Ν.Α. ΒΕΗ, Ἐπιδρομαὶ Βουλγάρων ἐπὶ τζάρου Συμεών, Ἑλληνικά 1 (1928) 342, σημ. 4.

2. ΚΡΕΜΟΣ, τ. Β', σ. 203-204 καὶ 220. Ἐπομένως ἡ παλιότερη ἀφιέρωση εἶναι τῆς σ. 29β.

Ἡ γραφή τοῦ κώδικα εἶναι ὀρθία καὶ φαίνεται νὰ μιμῆται στίς βραχυ-γραφίες, στοὺς συνδυασμοὺς τῶν γραμμάτων καὶ σὲ μερικὰ ἐπίτιτλα, χειρό-γραφο τοῦ 14ου-15ου αἰώνα, πού θὰ ἦταν πιθανῶς τὸ πρότυπο ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἀντιγράφηκε, μὲ ἐλάχιστα λάθη. Τὰ κεφαλαῖα εἶναι ὅλα στολισμένα, μὲ ἀρκε-τὴ ἀφέλεια, μὲ κλαδάκια καί, σπανιότερα, μὲ πουλιά. Ὑπάρχουν καὶ ἐπίτιτλα καὶ κοσμήματα τοῦ τέλους ἀρκετὰ τεχνικά, ὅλα μονόχρωμα μὲ τὴν πένα, κα-μωμένα ἀσφαλῶς μὲ τὸ χέρι τοῦ Εὐγένιου (πίν. 9).

Τὸ χειρόγραφο τοῦ Ἁγίου Στεφάνου μᾶς ἀπασχόλησε περισσότερο, γιατί παρέχει μιὰ νέα γραφὴ ἑνὸς τροπαρίου, δηλ. διαφορετικὴ ἀπὸ τοῦ Κρέμου, ἀλ-λὰ ἀριστὰ σημαντικὴ, καθὼς προσφέρει λύση στὴν ἀκόλουθη δυσκολία.

Ἐνα τροπάριο ἀπὸ τὴν Ἀκολουθία τῆς ἀνακομιδῆς λέγει, κατὰ τὸν Κρέ-μο (τ. Α', σ. 100): «*Ναόν σε γεγονότα Τριάδος ἱερὸν τῆς παναγίας, Λουκᾶ παμμακάριστε, μετέθετο ὁ φιλόθεος ναῶ σεπτῶς ἐν καινῷ, ὃν ἤγειραν εἰς σὸν ὄνομα πιστῶς*». Εἴχαμε παρατηρήσει (Ἄ propros, σ. 130), ὅτι ἐδῶ φιλό-θεος εἶναι ὄνομα καὶ ὄχι ἐπίθετο, καὶ ὅτι πρόπει ἐπομένως νὰ τυπωθῆ μὲ κε-φαλαῖο, καὶ ἀκόμα ὅτι ὁ Φιλόθεος αὐτὸς εἶναι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ρήματος *μετέθετο*: ἔτσι ὁ πληθυντικὸς τοῦ ἤγειραν, μένοντας πάντα χωρὶς ὑποκείμενο, δημιουργοῦσε δυσκολία στὸ νόημα πού προσπαθήσαμε, μὲ κάθε ἐπιφύλαξη, νὰ τὴν ξεπεράσουμε, παραμένοντας στὴ βασικὴ σκέψη ὅτι ὁ Φιλόθεος εἶχε ἀνε-γείρει τὸ ναὸ (αὐτ. σ. 140).

Ἀπὸ τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων μόνον ὁ κώδικας τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου ἀρ. 9, πού μᾶς ἀπασχόλησε πῶς πάνω, περιέχει τὴν Ἀκολουθία τῆς ἀνακομιδῆς, καὶ σ' αὐτόν, στὸ φ. 42α, παρέχεται πραγματικὰ ἡ ἀναμενόμενη σωστὴ γραφὴ τῆς λέξης: (...ἐν καινῷ ὃν) ἦ γ ε ρ ε ν ... (πίν. 10). Ἔτσι ἔχομε μιὰ θετικὴ ἔνδειξη γιὰ τὴ σωστὴ διατύπωση τοῦ τροπαρίου, πού θὰ ἦταν στὴν ἀρχικὴ μορφή του ἔτσι: «*Ναόν σε γεγονότα Τριάδος ἱερὸν τῆς παναγίας, Λουκᾶ παμμακάριστε, μετέθετο ὁ Φιλόθεος ναῶ σεπτῶς ἐν καινῷ, ὃν ἤγειρεν εἰς σὸν ὄνομα πιστῶς*».

Εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ θεωρήσωμε τὴ γραφὴ ἤγειρεν ὡς τὴν αὐθεντι-κὴ α) γιατί εἶναι ἡ μόνη βέβαιη σὲ χειρόγραφο β) γιατί παρέχει μιὰ λογικὴ σύνταξη καθορίζοντας τὸ ἴδιο ὑποκείμενο καὶ στὰ δύο ρήματα καὶ γ) γιατί ταιριάζει μὲ ὅσα ἄλλα ξέρομε γιὰ τὸ πρόσωπο τοῦ Φιλοθέου. Μποροῦμε ἀκόμη νὰ ἀποδώσωμε, μὲ ἐπιφύλαξη, τὴν κακὴ τυπωμένη γραφὴ σὲ μιὰ σιωπηρὴ διόρθωση ἐκ μέρους τοῦ Κρέμου, γιατί, καθὼς δὲν εἶχε ἀντιληφθῆ ὅτι ἡ λέξη «Φιλόθεος» ἀντιπροσώπευε ἕνα ὄνομα, τὸ ρῆμα στὸ τρίτο ἐνικὸ πρόσωπο ζη-τοῦσε ἕνα πῶς συγκεκριμένο ὑποκείμενο ἀπὸ ὅ,τι στὸ τρίτο πληθυντικόν.

Μποροῦμε νὰ προσθέσωμε ὅτι ἄλλο χέρι, λίγο μεταγενέστερο, ἔχει κάμει μιὰ ἀναθεώρηση τοῦ χειρογράφου κειμένου τοῦ κώδικα καὶ ἔχει προσθέσει λέξεις πού εἶχαν παραλειφθῆ, ἢ τίς ἔχει διορθώσει μὲ διαφορετικὴ γραφὴ πού τὴ

θεωροῦσε καλύτερη ¹. Δὲν μπορούμε νὰ ξέρωμε τώρα, μὲ τὴν παραβολὴ ποιοῦ κειμένου, ποῦ τὸ θεωροῦσε ὁ ἄγνωστος διορθωτῆς ἀθηναικότερο, ἔγιναν οἱ διορθώσεις αὐτές, ἀλλὰ ἐκεῖνο ποῦ ἐνδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ὅτι ἡ γραφὴ ἤγειρεν δὲν ἔχει διορθωθῆ.

Τὸ τροπάριο ποῦ μᾶς ἀπασχόλησε «*Ναόν σε γεγονότα...*» ἀνήκει στὸν β' κανόνα τοῦ ἀγίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἀκροστιχίδα: *Καὶ νῦν δὲ Λουκᾶ σὴν μετάθεσιν σέβω*, σημαίνει ὅτι ἀναφέρεται εἰδικὰ στὴν ἀνακομιδῆ. Σημειώνομε ὅτι στὸν ἴδιο κανόνα ἀνήκει καὶ τὸ τροπάριο: *Ἀπὸ ψυχῆς φιλοθέου, παμμακάρο, κεινημένος, ἔσπευσεν ὁ Φιλόθεος φιλοθέως σε καταθεῖναι ὡς ἀπόθετον χοῆμα ἐν τῇ θήκῃ ἣ νῦν κατάκεισαι, πρότερον ἐν γῆ τεθαμμένον καὶ μύρον βλύζοντα*. Τὸ τροπάριο αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ στὸ Α τῆς λέξεως *Λουκᾶ* καὶ τὸ *Ναόν σε γεγονότα...* στὸ γράμμα Ν τῆς λέξεως *σὴν* τῆς ἴδιας ἀκροστιχίδας.

Ἵπενθυμίζομε ἀκόμη ὅτι καὶ ἄλλος κανόνας, ποῦ ἔχει ἀκροστιχίδα: *Μέλη προσῆξα τῶ νέω Λουκᾶ νέα Γρηγόρι(ο)ς* ², ἀναφέρεται στὸ θεάρεστο ἔργο τοῦ ἡγουμένου Φιλοθέου. Εἶναι τὸ τρίτο τοῦ τροπαρίου, ὀλόκληρο ἀφιερωμένο σ' αὐτόν (Κρέμος τ. Α, 130): «*Ὁ ποιῆμην σου ποιμαίνων τὴν λογικὴν, φιλοθέως, Λουκᾶ παμμακάριστε, πόθω θερμῶ, πίστει τε κινούμενος τῇ πρὸς σε, ὡς ἀληθῶς φιλόθεον ἔργον, τὴν σεπτὴν ἀνακομιδὴν τοῦ θείου σου λειψάνου, εἰργάσατο ἐμφρόνως, ὧν καὶ καλούμενος Φιλόθεος*». Ὁλόκληρος ὁ κανόνας στὸν ὁποῖον ἀνήκει τὸ τροπάριο αὐτό, δὲν περιλαμβάνεται στὸν κώδικα τοῦ Ἀγίου Στεφάνου.

Μὲ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ κειμένου τοῦ τροπαρίου, ποῦ μᾶς βεβαιώνει ὅτι ὁ Φιλόθεος ἤγειρεν τὸν ναό, οἱ γραπτὲς καὶ οἱ εἰκονιστικὲς μαρτυρίες (πίν. 7) συμφωνοῦν πλέον ἀπόλυτα στὸ σημεῖο αὐτό. Ἐπομένως δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ ἀμφιβάλλῃ κανεὶς ὅτι καὶ οἱ δύο κατηγορίες μαρτυριῶν ἐκφράζουν τὴν κοινὴ συνείδηση ὅτι τὸ ἴδιο πρόσωπο εἶναι ὁ κτήτωρ τοῦ νέου ναοῦ καὶ ὁ πρωτεργάτης τῆς ἀνακομιδῆς.

Μποροῦμε ὅμως νὰ προχωρήσωμε περισσότερο. Στις δύο ἀπὸ τὶς τρεῖς ζωγραφιστὲς παραστάσεις ὁ Φιλόθεος παριστάνεται ὡς ὄσιος. Στὴ μία, ὡς κτήτωρ, ἔχει φωτοστέφανο (πίν. 7), στὴν ἄλλη, στὴν κρύπτη, ὀνομάζεται «*Ὁ ὄσιος πατὴρ ἡμῶν Φιλόθεος*» (πίν. 8), ἀλλὰ δὲν ἔχει φωτοστέφανο — ὅπως δὲν ἔχουν καὶ ὅλοι οἱ ἅγιοι ποῦ παριστάνονται ἐκεῖ σὲ στηθάριο μέσα σὲ κυκλικὸ πλαίσιο, γιατί τὸ κυκλικὸ πλαίσιο ἀναπληρώνει τὸ φωτοστέφανο ³. Ἀντίθετα, στὰ χωρία

1. Ἡ γραφὴ τῶν διορθώσεων μοιάζει μὲ τὴ γραφὴ τῆς ἀφιέρωσης τῆς σ. 29β στὸν νέον ἡγούμενο Θεοδόσιο, δηλ. τοῦ 1832. Ἴσως τότε νὰ ἔγιναν οἱ διορθώσεις.

2. Ὁ ΚΡΕΜΟΣ, (τ. Α', σ. νβ') διαβάσει τὸ ὄνομα τοῦ ποιητῆ *Γρηγορί*, γιατί πραγματικὰ ἡ σωζόμενη ἀκροστιχίδα αὐτὴ τὸ ὄνομα παρέχει. Ἵποθέσαμε ἄλλοῦ (Ἄ propos, σ. 130), ὅτι πρόκειται γιὰ ἀρσενικὸ ὄνομα *Γρηγόριος*.

3. Βλ. Μ. CHATZIDAKIS, An encaustic Icon of Christ in Sinai, Art Bulletin

ποῦ ἀναφέρονται στὸν Φιλόθεο καὶ ποῦ εἶδαμε πιὸ πάνω, ὅχι μόνο δὲν μνημονεύεται ὁ ἡγούμενος ὡς ὄσιος, ἀλλὰ καὶ καμιὰ νύξη δὲν παρέχεται ὅτι ἔχει πάψει νὰ ζῇ (νὰ σημειωθοῦν οἱ ἐνεστῶτες: ὁ ποιμνὴν ποιμαίνων - ὢν καὶ καλούμενος). Ἐπομένως ἡ διαφορὰ αὐτῆ ἀνάμεσα στὶς εἰκονιστικὲς καὶ στὶς γραπτὲς μνεῖες τοῦ Φιλοθέου θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθῆ ὡς χρονικὴ διαφορὰ: τὰ κείμενα γράφτηκαν ὅσο ζοῦσε ὁ ἡγούμενος, ἐνῶ οἱ εἰκόνες ζωγραφίστηκαν μετὰ τὸ θάνατό του, ὅταν εἶχεν ἐπιβληθῆ στὴ συνείδηση τοῦ ποιμνίου του ὅχι μόνον ὡς κτήτωρ τοῦ ναοῦ καὶ πρωτεργάτης τῆς ἀνακομιδῆς, ἀλλὰ καὶ ἄξιος τοῦ τίτλου τοῦ ὁσίου.

Ἐὰν ὁ συλλογισμὸς εἶναι σωστός, κερδίζομε μιὰν ἀκόμη ἐνδειξη γιὰ τὴν αὐθεντικότητα τῶν κειμένων, ἀκόμη καὶ ἂν αὐτὰ ἔχουν φθάσει ἕως ἐμᾶς μόνο σὲ μεταγενέστερα χειρόγραφα¹.

Μένει, τέλος ἓνα σημεῖο νὰ διευκρινισθῆ. Προβάλλεται τὸ τελικὸ ἐπιχείρημα (Στίχας, σ. 257) ὅτι «καὶ ἐν ὑποθέσωμεν ὅτι αἱ ... ἀκολουθίαι ... εἶναι αὐθεντικαὶ καὶ ὅτι πράγματι ἡ ἀνακομιδὴ τῶν λειψάνων ἐγένετο ὑπὸ τοῦ ἡγούμενου Φιλοθέου τὴν 3ην Μαΐου 1011... δὲν ἀποκλείεται νὰ ἐγένετο ἡ ἀνακομιδὴ ἐκ τοῦ τάφου του ἐντὸς τοῦ πρώτου ναοῦ ... ὅχι ὅμως ἐντὸς τοῦ νῦν καθολικοῦ...».

Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἀποκλείεται α) γιατί τὸ «ἱερὸν εὐκτήριον» εἶχε κτισθῆ περὶ τὸ 955 ἀπὸ τοὺς «φοιτητὰς» τοῦ Ὁσίου καὶ δὲν μπορούσε τὸ 1011 νὰ ἀποκαλῆται ναὸς «καινός», ἐνῶ ἡ Ἀκολουθία σχετίζει ἀμέσως τὴν ἀνακομιδὴ μὲ τὴν ἴδρυση τοῦ μεγάλου καθολικοῦ τοῦ Ὁσίου καὶ ἀποδίδει καὶ τὰ δύο στὸν Φιλόθεο, καὶ β) γιατί δὲν ἐννοεῖται νὰ ἐορτάζεται τόσο λαμπρὰ ἢ μᾶλλον ἀπίθανη καὶ πάντως ἀμάρτυρη ἀνακομιδὴ λειψάνου μέσα στὸ ἴδιο τὸ ἀσήμαντο «ἱερὸν εὐκτήριον» καὶ νὰ μὴ μνημονεύεται ἡ καθαυτὴ ἀνακομιδὴ στὸν μεγαλοπρεπῆ τάφο ποῦ κτίσθηκε γι' αὐτὸν τὸ σκοπὸ μέσα στὸ «θαυμασίον καὶ μέγα τοῦτο μνημεῖον τῆς βυζαντινῆς τέχνης» (Στίχας 258).

Αὐτοὶ εἶναι ἀκόμη μερικοὶ ἀπὸ τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους ὁ Φιλόθεος καὶ τὰ ἔργα του δὲν μποροῦν νὰ ἀναφέρονται σὲ κανένα ἄλλο κτίσμα, παρὰ μόνο στὸν μεγάλο ναὸ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ.

ἸΑθήνα

ΜΑΝΟΛΗΣ ΧΑΤΖΗΔΑΚΗΣ

49 (1967) 202 (=M. CHATZIDAKIS, Studies in Byz. Art and Archaeology, Λονδίνο 1972, σ. XVII 202, σμ. 22).

1. Τὰ σχετικὰ μὲ τὴ νέα γραφὴ τοῦ χειρογράφου τῶν Μετεώρων ἀνακοινώνονται περιληπτικότερα στὸ ἄρθρο Précisions sur le fondateur de Saint-Luc, ποῦ δημοσιεύεται στὰ Cah. Archéol. 12 (1972) 87 κ.έ.